

УДК 332.2

Г. П. ПАСЕМКО

ЗЕМЕЛЬНА РЕНТА ЯК КЛЮЧОВА СКЛАДОВА РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН

Наведено наукові напрацювання і дискусії стосовно форм земельної ренти, об'єктивна економічна необхідність їх існування і сучасні трансформації цих форм. Проаналізовано причини руху диференційної ренти II за умов впливу на неї різних економічних факторів при здійсненні додаткових вкладень капіталу. Розкрито функції земельної ренти при використанні цього економічного явища з метою державного регулювання економічних відносин аграрного сектора.

Scientific works light up and to the discussion in relation to the forms of land rent, objective economic necessity of their existence and modern transformations of these forms. Reasons of motion of differential rent are analyzed two at the terms of influence on it of different economic factors during realization of additional investments of capital. The functions of land rent open up at the use of this economic phenomenon with the purpose of government control of economic relations agrarian a sector.

Європейська наукова традиція виходить з того, що земельна рента як економічне явище розглядається в якості основи аграрних відносин [10, с. 65–78]. Починаючи з другої половини ХХ ст. виникли два процеси, які викривлюють розуміння значущості земельної ренти або негативно впливають на можливості її практичного використання. Перший з них намагається підвести поняття земельної ренти під загальне поняття ренти так, що втрачається специфіка земельної ренти і вона виступає лише як прибуток від природно обмеженого блага [5, с. 657–661]. Друге пов'язане з догматизацією деяких положень стосовно земельної ренти, особливо тих, що пов'язані з класичною економічною теорією. Це стосується, наприклад, абсолютизації положення про те, що ринкова вартість землеробського продукту визначається витратами на гірших ділянках землі [3, с.156]. Для всеохопного державного регулювання аграрних відносин той потенціал, який закладено в теорії земельної ренти, необхідно позбутися обмеженостей в її розумінні і виявити актуальність її основних положень.

Сучасна економічна думка до проблем ренти підходить з двох позицій. Одна з них, виходячи із загального вчення про ренту, прагне сформулювати особливості земельної ренти, але при цьому ще не достатньо досліджено глибинну причину цієї особливості (Р. Барр, П. Самуельсон) [1, с. 61–63; 12]. Другий напрямок, до якого схильна і більшість вітчизняних науковців, виходить з класичної теорії ренти, пов'язуючи її з обмеженістю землі, монополією власності на неї, а також зі специфікою ціноутворення на продукцію землеробства (Д. Пезенті, Б. Пасхавер, І. Буздолов, А. Ніконов) [2, с. 167–178; 7; 8; 9, с. 311–322].

В умовах підвищення ролі держави в регулюванні аграрних відносин виникає необхідність подальшої розробки таких аспектів теорії земельної ренти, як наукова

класифікація форм земельної ренти і використання їхніх регулятивних можливостей, сучасних джерел земельної ренти та особливостей їх впливу на задоволення ринкових продовольчих потреб суспільства.

Метою роботи є виявити об'єктивну економічну необхідність їх існування і сучасні трансформації цих форм, проаналізувати причини руху диференційної ренти II за умов впливу на неї різних економічних факторів при здійсненні додаткових вкладень капіталу, розкрити функції земельної ренти при використанні цього економічного явища з метою державного регулювання економічних відносин аграрного сектора, спираючись на наукові нароби і дискусії стосовно форм земельної ренти.

Беручи до уваги переважаючу думку вітчизняних науковців, виходимо з того, що земельна рента є надлишком над справедливим (середнім) прибутком, який виникає у зв'язку з особливостями землі як засобу праці і обумовлений монополією приватної власності або володіння землею.

Що стосується форм земельної ренти, то найбільші дискусії точаться навколо проблеми існування абсолютної земельної ренти. Поняття абсолютної земельної ренти ввів К. Маркс і пов'язав його із більш низькою технічною і органічною побудовою капіталу в сільському господарстві порівняно з іншими галузями виробництва [6, с. 769–778]. Цей аспект його поглядів було піддано цілком слушній критиці з боку таких видатних економістів, як М. Туган-Барановський [14]. Але у процесі цієї полеміки залишалися осторонь деякі фундаментальні ознаки цієї ренти. Перша з них полягає в тому, що існування цієї ренти пов'язане з існуванням приватної власності на землю. Тобто там, де існує приватна власність на землю сільськогосподарського призначення, яка за самою своєю природою є обмеженою кількісно, виникає проблема впливу цієї власності на процес рентоутворення. Виникнення в Україні вільного ринку землі і необхідність втручання держави з метою запобігання негативних процесів, пов'язаних з функціонуванням цього ринку, введе проблеми регулювання рентних відносин як складової частини відносин аграрних, на необхідність врахування того, що умовно називається “абсолютна рента”, визнаючи суперечливість і недостатність цього поняття.

Абсолютна земельна рента, як вона характеризується і її прибічниками, і її критиками, – це така рента, яка своїм джерелом має не особливості конкретних господарств, а специфіку функціонування землеробського капіталу, оскільки його функціонування пов'язане з використанням землі з усіма її економічними і виробничими особливостями. Наявність цієї специфіки визнавали К. Родбертус, А. Скворцов [13]. Більше того, в сучасних умовах в Україні існують рентні платежі за землю, незважаючи на її якість, а тим самим визнається, що існує надлишок над середнім прибутком, який залежить не від якості землі, а від того, що виробничі витрати (капітал) використовуються в землеробстві, тобто стосовно землі, і у зв'язку з цим здатні принести специфічний надлишок над справедливим (середнім) прибутком.

У сучасних умовах дійсно поступово зникає різниця між органічною побудовою капіталу в сільському господарстві і промисловості та інших сферах матеріального виробництва. Але це зовсім не означає, що тим самим зникають абсолютно всі передумови виникнення надлишку над середнім прибутком у землеробстві, пов'язаному з особливостями функціонування аграрного капіталу. З теоретичної

точки зору, проблема полягає тут в тому, що неправомірно змішуються дві речі: вартісна і органічна побудова капіталу. На рівень додаткового продукту в сільському господарстві може вплинути не тільки органічна будова, яка обумовлюється технічним прогресом, а й та, яка залежить від структури вартості, тобто від соціальних, управлінських і організаційних рішень при використанні капіталу в землеробстві. Наприклад, довгий час, за виключенням деяких вітчизняних економістів (Д. Кондратьєв), не враховувався той факт, що в сільському господарстві оплата одиниці робочої сили при такій же її вартості, як і в інших галузях, оплачується нижче, ніж у промисловості. Крім того, технологічні особливості сільського господарства обумовлюють більшу кількість годин тут робочого дня. Більш того, на виникнення абсолютної земельної ренти можуть вплинути навіть національні та регіональні особливості оподаткування аграрного виробництва. Зважаючи на це, державне регулювання аграрного капіталу як одна із цілей регулювання аграрних відносин повинне спиратися на те, як це вплине на абсолютну земельну ренту, тобто на ефективність умов функціонування всього національного землеробського капіталу.

Особлива актуальність цієї проблеми пов'язана з тим, що технічний прогрес не тільки нівелює різницю в технічній побудові аграрного і промислового капіталу, але й веде до нівелювання соціальних передумов виникнення абсолютної земельної ренти. На процес цього нівелювання впливають, у свою чергу, і державницькі передумови функціонування капіталу, які є різними в різних регіонах. Тому держава повинна враховувати цю різницю і впливати на формування таких передумов аграрної діяльності, які б не вели до фактично різного рівня абсолютної земельної ренти на одиницю аграрного капіталу, тобто не створювали переваг або обмеженостей для певних його груп. Ця проблема є особливо гострою в умовах виходу України, у зв'язку зі вступом у СОТ, на світовий продовольчий ринок.

Другою формою земельної ренти є рента диференційна, тобто така, яка пов'язана з особливостями землі як засобу праці. Вона є різницею між ринковою вартістю продукції землеробства, яка визначається ціною виробництва на тих ділянках землі, що регулюють суспільно необхідні витрати виробництва, та індивідуальною вартістю продукту. У свою чергу, ця рента поділяється на два різновиди: диференційну ренту I і диференційну ренту II. Диференційна рента I пов'язана із природною родючістю ґрунту. Надлишок тут виникає внаслідок різниці між продуктивністю різних земельних ділянок, що обумовлена різною якістю землі, існуючою без втручання людської праці. Ця різниця до останнього часу оцінювалася за двома параметрами: залежно від родючості землі і залежно від її розташування стосовно ринку збуту. Значення першого параметру, якщо мова йде, власне про землю, змінюється незначною мірою. Що стосується впливу розташування земельних ділянок, то у зв'язку з розвитком шляхів сполучення, загальної і виробничої аграрної інфраструктури вплив розташування стосовно ринків збуту виробництва землеробських продуктів значною мірою втрачає своє значення. Розвиток аграрних відносин з урахуванням цього процесу повинен відбуватися так, щоб зменшення впливу розташування земельних ділянок відбувалося синхронно стосовно усіх ділянок землі усіх регіонів. Зважаючи на це, розвиток шляхів сполучення і транспортних засобів слід розглядати не тільки як

соціально-культурний феномен, а і як фактор впливу на аграрні відносини шляхом впливу на один із різновидів диференційної ренти – диференційної ренти I.

Диференційна рента I є основою і вихідним пунктом диференційної ренти II. Відмінності між ними полягають у тому, що до різниці в родючості ґрунту додається різниця в розподілі капіталу. Диференційну ренту II певною мірою можна розглядати як наслідок нерівності розподілу капіталу між земельними ділянками. Деякі економісти вважають, що нерівномірність у розподілі капіталу відіграє таку ж саме роль, як різниця в родючості ґрунтів. Перехрещення двох факторів виникнення земельної ренти – нерівномірності розподілу капіталу і різниці в родючості ґрунтів надзвичайно ускладнює розуміння практичних можливостей використання впливу диференційної ренти II на регулювання аграрних відносин і ринкову ефективність аграрного виробництва.

Якщо виходити з виробничих основ рентостворюючого процесу, то в основу комбінування умов, що впливають на диференційну ренту II в різних економічних ситуаціях, слід покласти два класи її ознак. По-перше, це вплив ціни виробництва при додаткових вкладеннях капіталу і, по-друге, вплив незмінної, зростаючої або падаючої продуктивності праці при повторних додаткових вкладеннях. Урахування подібного впливу необхідне для того, щоб шляхом регулювання аграрних відносин забезпечити оптимальні економічні передумови ефективного аграрного виробництва в межах усього суспільства. Це має принципове значення для державного регулювання аграрних відносин, оскільки об'єктом піклування держави за визначенням має бути не окремий регіон, економічна сфера або соціальний прошарок, а суспільство в цілому.

Розглянемо у зв'язку з цим економічні основи механізмів такого регулювання. Аналітичні передумови підходу до функціонування цих механізмів розглядалися в працях Д. Рікардо [11, с. 146–164], К. Маркса [6, с. 693–744], а із вітчизняних економістів – у І. Лукінова і Б. Пасхавера [4; 8]. Ці передумови дають можливість розглянути регулятивний механізм більш конкретно.

При розгляді економічних механізмів впливу на диференційну ренту II слід виходити з того, що кожна із створюваних можливостей стосовно регулювання диференційної ренти II характеризується змінами в економічних відносинах між власниками землі, її фактичним володарем і суспільством у цілому, економічним уособленням якого виступає ринок землеробських продуктів.

При незмінній ціні виробництва та незмінній продуктивності вкладень капіталу різниця між родючістю ґрунтів не зміниться і розміри диференційної ренти II будуть пропорційні розмірам вкладених коштів. З інноваційної точки зору, це екстенсивний шлях, можливості якого вкрай обмежені, оскільки вони спираються на природну родючість ґрунту як свою основу. У випадку, коли при додатковому включенні капіталу продуктивність праці знижується, а ціна виробництва як і раніше залишається незмінною, це означатиме, що, по-перше, в ділянки, від яких залежить ціна виробництва, додаткових вкладень не робиться; а по-друге, падає технологічний рівень виробництва. Економічним наслідком такої ситуації буде навіть не стагнація виробництва, хоча воно і зростає кількісно, а неотримання середнього прибутку на капітал, що в умовах підприємницької діяльності є неприпустимим. Така ситуація із земельною рентою з виробничо-економічної точки зору є найбільш небезпечною і при вирішенні проблем

державного регулювання аграрних відносин повинна вирішуватися в першу чергу. Головним шляхом її вирішення є підвищення продуктивності засобів виробництва, які використовуються в сільському господарстві, і піклування про додаткові інноваційні витрати на відносно гірших ділянках землі.

При зростаючій продуктивності одиниці додаткових витрат капіталу і при незмінній ціні виробництва земельна рента збільшується відносно швидшими темпами на землях, які є кращими, порівняно з тими, що визначають ціну виробництва. Це може призвести до відтоку капіталу не лише додаткового, а й попередньо вкладеного з відносно гірших земель, що, в свою чергу, загрожує скороченню загального рівня виробництва. Така ситуація може бути виправлена лише за умови, коли абсолютні розміри ренти на кращих земельних ділянках збільшуються швидшими темпами, ніж падає виробництво на відносно гірших ділянках.

При здійсненні економічних досліджень, пов'язаних з диференційною рентою II, завжди найбільша увага приділяється найкращим землям, а відповідно з цим, і вкладенням у них додаткового капіталу. Визначаючи важливість цієї проблеми, все ж слід подолати деяку зневагу до долі відносно гірших земель, отже, ринкові аспекти рентних і відповідно аграрних відносин базуються на рівні використання саме зазначених земель. Це впливає із механізму встановлення диференційної ренти II.

Особливої уваги заслуговує ситуація, коли відбувається зниження ціни виробництва при незмінній продуктивності додаткових вкладень капіталу. Ціна виробництва в такому випадку знижується за рахунок того, що продукту, створеного на відповідно кращих землях, вистачає для задоволення суспільних потреб, а відповідно з цим, відносно гірша в минулому земля вибуває з конкуренції, регулюючою ціною стає ціна не на гіршій землі, а на тих землях, що раніше вважалися середніми або близькими до них. При падінні ціни виробництва можлива ситуація, відповідно до якої регулюючою ціною виробництва стануть витрати, притаманні кращим землям. Така ситуація з економічної точки зору має далекосяжні наслідки. По-перше, при падаючій ціні виробництва, якщо вона визначається витратами на відносно кращих землях, відпадає рента стосовно гіршої і навіть середнього класу землі. Це впливає на залучення до виробництва і ефективне використання всього масиву придатних для задоволення потреб суспільства земель. По-друге, в умовах незмінної продуктивності додаткових вкладень різниця між землями, які визначають ціну виробництва, і землями інших класів не змінюється, а частка продукту, що перетворюється на ренту, зменшується, що веде, з одного боку, до зменшення доходів власників землі, а з іншого – до скорочення можливостей інноваційних вкладень у землю за рахунок ренти. З точки зору аграрних відносин, при такій ситуації загострюються відносини між її власником і орендарем, оскільки власник вважає, що рента на одиницю площі зростає, а другий знає, що зростання ренти на одиницю площі пов'язане з додатковими витратами капіталу, а капітал цей втрачає саме він, і тому не повинен нікому нічого платити. По-третє, при достатній кількості кращої землі і падаючій ціні виробництва дедалі більше коштів, як уже зазначалося, вкладається в кращі землі, а рента, хоча і зменшується в розрахунку на одиницю продукту, в той же час збільшується в розрахунку на одиницю площі землі.

З точки зору регулювання рентних відносин і їх впливу на відносини аграрні, треба мати на увазі дві загрози. Одна з них полягає в нехтуванні відносно гірших земель і втрати інтересу до неї з боку орендарів. Другою загрозою є можливість виникнення ситуації, коли у зв'язку зі змінами в соціальній структурі суспільства і демографічній ситуації раптово виявиться, що продуктів з кращих земель не вистачає, або вони під впливом інтенсифікації виробництва суттєво погіршують свою якість. Тому регулятивний вплив держави на рух ренти і на зміни умов її виникнення є питанням не лише економічним, а й проблемою суспільної злагоди.

У сучасних умовах, принаймні в розвинених країнах, типовою є ситуація, коли одночасно відбувається зниження ціни виробництва і підвищення продуктивності додаткових вкладень. Така ситуація є найбільш бажаною з точки зору кінцевої ефективності державного регулювання аграрних відносин. Підвищення продуктивності додаткових вкладень капіталу можливе при такому поліпшенні землі, яке пов'язане або з більшими витратами на одиницю площі землі, або з витратами, які взагалі неможливі без додаткових коштів, наприклад, введення в експлуатацію зрошувальних систем. Суспільно необхідні витрати капіталу, таким чином, визначаються на основі витрат на тих землях, які регулюють ціну виробництва. Оскільки це так, то рух ренти визначає відносини між власником землі і орендарем. Наприклад, в усіх розвинених країнах при складанні орендної угоди в ній на підставі відповідних урядових приписів завжди обумовлюються розміри додаткових вкладень капіталу на одиницю земельної площі. Подібний регулятивний вплив означає, що держава підтримує додаткові вкладення капіталу та зростання їх розмірів, наслідком чого є інтенсифікація процесу формування диференціальної ренти II, розширення економічних можливостей усіх учасників використання землі, послаблення диференціації земель. Кращий обробіток землі завдяки додатковим вкладенням капіталу може створити ренту і на такій землі, яка до цього ренти не давала. Дія подібного механізму спричиняє те, що витрати і прибуток, які формуються на основі додаткових витрат капіталу, призводять до такого стану, коли ринкова ціна починає визначатися витратами, які існують на тих гірших землях, на яких здійснені додаткові витрати капіталу. Таким чином, ключовою ланкою економічних механізмів державного регулювання аграрних відносин з метою підвищення ефективності аграрного виробництва на основі врахування впливу ренти є додаткові вкладення капіталу в землю. При цьому вони відіграють подвійну роль – підвищують ефективність аграрного виробництва і його технологічний рівень, а також роблять економічно вигідним і доцільним використання гірших земель, тобто сприяють оптимізації використання земельних ресурсів.

Досить поширеною є ситуація зниження ефективності додаткових (повторних) витрат в аграрному виробництві, що зумовлює збільшення витрат на одиницю продукції і підвищення її ціни. Тому диференційна рента II як частина вартості продукту зменшується в грошовому виразі. Але при цьому починає діяти і протилежна тенденція, спад виробництва в натурі автоматично веде до зростання ціни на продукт землеробства. Далі цей процес набуває такого характеру: володарі зменшеної внаслідок зниження продуктивності капіталу земельної ренти компенсують втрату доходів за рахунок споживача шляхом підвищення цін. Більше того, ціни зростають значно швидше, ніж знижується виробництво. Такий спад

стає вигідним. Ось чому аграрні виробники всіх рівнів не завжди вважають низький урожай лихом, бо ціни при цьому зростають значно більше порівняно з тим, наскільки знизився урожай. Тобто, з точки зору ринкового механізму, високий урожай не завжди слід розглядати як благо. Зростання виробництва може призвести до зменшення цін, які значно вагоміші, ніж збільшення урожаю. Наприклад, з такою ситуацією зіткнулася зернова галузь сільського господарства України в 2008 р. Але рух цін і потреба суспільства в продукції сільського господарства в її натуральній формі – різні речі. Друге, з точки зору суспільної злагоди, має пріоритет, у зв'язку з чим держава об'єктивно повинна вирішувати зазначену суперечливість на оптимізованому рівні шляхом, наприклад, регулювання державних запасів на випадок неврожайного року або підвищеної потреби в експорті.

З методологічної точки зору рух і зміни диференційної ренти завжди слід розглядати під кутом зору ефективності використання землі. Але така продуктивність не є абстракцією. Вона завжди пов'язана з питанням продуктивності культури. Зважаючи на це і враховуючи, що в кожній кліматичній зоні вирощуються різні культури, здається, що відповісти на це питання не можна. Вирішити його можна лише співставляючи виробництво певного землеробського продукту і потреби в ньому. Ренту з більшої частини землі визначає рента з тих земель, продукт з яких є найбільш важливою частиною харчування людей. В Європі, наприклад, таким регулюючим продуктом харчування є хліб. Відповідно з цим, рента, на тих площах, де вирощуються зернові, є визначальною щодо всіх ділянок землі. При цьому слід враховувати можливість переходу регулюючої ролі від однієї культури до іншої. Тобто визначення культури, яка регулює ренту, не може розглядатися як певний шаблон, а завжди є наслідком всебічного аналізу того, яка культура, в яких межах і на якій землі задовольняє найпоширеніші потреби населення. Аналіз цієї проблеми, врахування її і економічна оцінка за допомогою руху земельної ренти є однією із науково обґрунтованих економічних передумов вирішення проблеми щодо спеціалізації аграрного виробництва в процесі регулювання аграрних відносин і підтримки тих господарств, які вирощують найбільш потрібні споживачам культури.

Отже, надлишок над середнім прибутком, що виникає в землеробстві і зумовлений більшою прибутковістю капіталу (абсолютна земельна рента) або меншою індивідуальною вартістю продукту порівняно з його ринковою вартістю внаслідок різних якостей земельних ділянок (диференційна рента), є важливим економічним джерелом розвитку сільського господарства, а водночас індикатором того, наскільки воно є ефективним.

Головним суб'єктом протидії деградації землеробства в умовах економічної зацікавленості деякої частини володарів землі у скороченні сільськогосподарського виробництва, можливість чого закладена в механізмі земельної ренти, виступає держава. Регулююча роль держави стосовно руху земельної ренти виступає в процесі реалізації її регулятивно-економічних функцій, які обов'язково і свідомо повинні враховувати всі ланки державної влади при економічному обґрунтуванні рішень стосовно регулювання аграрних відносин. До таких функцій відносяться: а) відтворювальна функція, що означає необхідність формування таких джерел ренти і їх ефективного використання, які б підвищували продуктивність додаткових

вкладень капіталу в землеробство, а також забезпечували, принаймні, беззбитковість використання відносно гірших земель, які є мірою суспільно необхідних витрат праці; б) розподільча функція: від того, за рахунок яких факторів (родючість ґрунту, ефективність додаткових вкладень капіталу або більш вища прибутковість аграрного капіталу взагалі порівняно з іншими сферами виробництва) виникає рента, залежить, кому рента повинна належати і які та між ким можуть виникнути суперечності. Не враховуючи цього, держава ніколи більш-менш ефективно не зможе вирішити проблему суперечностей та їх правового регулювання між власниками землі та її орендарями. Аграрна історія кожної країни значною мірою є історією боротьби між власником і орендарем, а також спроб держави врегулювати суперечності, що лежать в її основі; в) стимулююча функція – головною формою стимулювання розвитку аграрних відносин з боку держави є не надання зовнішньої допомоги, а створення таких умов, за яких більш ефективно аграрне виробництво і відповідність його суспільним потребам має більший дохід і прибуток. Одним із фундаментальних джерел такого стимулювання є створення можливостей зростання диференційної ренти за рахунок більш доцільного використання землі і зростання ефективності додаткових вкладень капіталу в землю.

Література:

1. *Барр Р.* Политическая экономия: в 2 т. / пер. с фр. / Р. Барр. – М. : Международные отношения, 1995. – Т. 2. – 750 с.

2. *Буздалов И. Н.* Аграрная теория: концептуальные основы, исторические тенденции, современные представления / РАН. Всерос. ин-т агр. проблем и информатики им. А.А. Никонова / И. Н. Буздалов. – М. : Academia, 2005. – 344 с.

3. *Булатов А. Е.* Аграрные отношения социализма / А. Е. Булатов. – М. : Мысль, 1987. – 256 с.

4. *Лукинов И.И.* Воспроизводство и цены // И. И. Лукинов. – М. : Экономика, 1977. – 431 с.

5. *Макконел К. Р., Брю С. Л.* Экономика : Принципы, проблемы и политика. – В 2 т. ; пер. с англ. 11-го изд.

Т. 2. – М. : ИНФРА-М, 2002. – XXXVI, 972 с.

6. *Маркс К.* Капітал. Критика політичної економії / К. Маркс. – К. : Держ. вид. політ. літ., 1952.

7. *Никонов А. А.* Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XVIII – XX вв.) / А. А. Никонов. – М. : Энциклопедия российских деревень, 1995. – 483 с.

8. *Пасхавер Б.* Рентний чинник розвитку аграрного ринку / Б. Пасхавер // Економіка України. – 2008. – №11. – С. 72–80.

9. *Пезенти А.* Очерки политической экономии капитализма : в 2 т. / А. Пезенти ; [пер. с итал.]. – М. : Прогресс, 1976.

Т.1. – 839 с.

10. *Рикардо Д.* Начала политической экономии и налогового обложения / Д. Рикардо : сочинения : в 4 т. [пер. с англ.]. – М. : Гос. изд. полит. лит., 1955.

Т. I. – 358 с.

11. *Рикардо Д.* Примечания к книге г-на Мальтуса “Начала политической экономии, рассмотренные с точки зрения их практического приложения. О земельной ренте / Д. Рикардо : сочинения : в 4 т. ; [пер. с англ.]. – М. : Гос. изд. полит. лит., 1955.

Т. III. – Примечания к главе третьей. О земельной ренте. – С. 134–206.

12. *Самуельсон П.* Экономика : в 2 т. / П. Самуельсон ; [пер. с англ.]. – М. : НПО “Алгон” ВНИИСИ, 1992. – Т. 2. – 415 с.

13. *Скворцов А. И.* Влияние парового транспорта на сельское хозяйство / А. И. Скворцов. – Варшава : Типогр. М. Земкевич, 1890. – Отдел II. Учение о ренте. – С. 88–203.

14. *Туган-Барановський М. І.* Політична економія / М. І. Туган-Барановський. – К. : Наук. думка: Ін-т. економ. ; АН України, 1994. – 264 с.

Надійшла до редколегії 14.01.2009 р.